

КЊИЖЕВНЕ СЛОБОДЕ И ДРУШТВЕНЕ ГРАНИЦЕ У СРБИЈИ

У раду се критички разматра став о апсолутној слободи књижевног (уметничког) стваралаштва. Истиче се разлика између опште и књижевне слободе. У другом делу указује се на различите границе књижевног стваралаштва у антидемократским и демократским системима. У првима је реч о јавној власти а у другима читаоци, критичари, тржиште, културне институције представљају границе уметничкој слободи. У закључном делу подвлачи се тврдња да критика, осуда (одбацивање од стране појединаца и неких институција) књижевног садржаја у демократији не значи угрожавање слободе књижевног стваралаштва због чињенице постојања множине других издавача и културних установа. Оспорава се и тврдња о апсолутној слободи стваралаштва.

Кључне речи: слобода, књижевност, (не)демократија, друштвене границе.

„Истина је тајанствена, недохватна, увек је треба освајати. Слобода је опасна, и тешко је живети са њом као и у њеном одсуству” (Албер Ками, из беседе приликом уручења Нобелове награде за књижевност 1957. године).

Услови под којима је човек слободан свакако су *могућности избора* и његово *осињивање*. Тако схваћена слобода подразумева и *друштво-историјске* и *политичке границе* садржане у ограниченом броју могућности избора и последицама које прате сваки избор. А избор је повезан са одговорношћу. Нема слободе без одговорности.

Књижевне (уметничке) слободе су део општих слобода. Изабрана могућност стваралачке форме и теме треба да се *осињари*. Ствараоци, књижевници, непрестанце се суочавају са питањем границе коју поставља *слобода друја*, а то је друштвени оквир у коме су успостављају односи између појединаца, група, институција.

Тежња либералних мислилаца била је да ограниче права државе (јавне власти) према индивидуалним правима и слободама. Међутим, није реч

само о држави која може да ограничава слободу. Различите друштвене групе, верске или националне, могу да се јаве са захтевом за забраном дела које вређа њихова осећања и поглед на свет. Уредник или неко ко одлучује о уметничко-књижевном делу да ли га објавити или не, свакако је граница коју не поставља јавна власт.

За разлику од друштвене слободе у којој се избор повезује са могућностима и практичним последицама, при чему се истиче питање одговорности, у уметничком, књижевном стваралаштву ово питање се не поставља. Другим речима, одговорност у књижевном стваралаштву се усмерава на артистичку способност писца. У друштвеном животу одговорност је јавна, са јавним последицама, у књижевности је приватна. Писац је одговоран за вредност дела које ствара.

Књижевност и језик су друштвене творевине. Књижевност није само текст. Појам књижевности обухвата аутора, културну средину, друштво у коме живи, политички поредак, публику. Писац је друштвено биће, припадник одређеног друштвеног слоја. Читаоци су друштвена група. Између књижевника и читалаца посредују друштвене институције: издвачке куће, критичари, медији, професионална удружења, школе и универзитети. Изван друштва не постоји књижевност. Није под стакленим звоном, већ у сложеној друштвеној интеракцији (Аврамовић 2017).

Дакле, питање какав је однос између друштвене (политичке) и књижевноуметничке слободе поставља се на три начина: 1) да ли је књижевна слобода апсолутна слобода, 2) да ли је политичка неслобода увек била непријатељ књижевном стваралаштву, 3) где су границе књижевних слобода у савременом демократском друштву? Разуме се, однос између слободе и уметничког стваралаштва није исти у свим гранама уметности – у књижевности, музици, ликовним уметностима, позоришту или филму.

Какав је однос антидемократије и слободе књижевног стваралаштва? У једној традицији европског мишљења, коју је утемељио Платон а протеже се до тоталитарних режима XX века, књижевност (уметност) се доводила у висок степен зависности од државне власти. Политичка власт је инструментализовала уметничко стваралаштво, при чему се није застало на „идејној садржини” већ се прописивала форма и стилски правци. Све до XIX века веровало се да држава треба да контролише (цензурише) уметничко стваралаштво. Колико је у томе успевала?

Тоталитарни системи власти су правно, идеолошки и практично цензурисали књижевно стваралаштво са становишта пожељних политичких и уметничких вредности, при чему нису презали од јавних критика писца, судских прогона, па чак и физичких ликвидација. Међутим, спољашњи политички диктати нису могли да подвласте слободан дух писане уметничке речи. Књижевност је на политичке границе одговорила неисцрпним

богатством језика, стваралачких поступака, као и неухватљивим значењима језика. Тоталитарна власт може да укине све старе институције, али не може једну: језик и његове алегорије, симболичке системе, алузије, метафоре и метонимије. Естетска сврха књижевних облика је она уметничка пракса коју систем власти не може да поништи. Систем репресије само је нагнао писце да темељитије трагају за оним уметничким техникама којима ће доскочити идеолошким и политичким захтевима.

Књижевничко историјско искуство потврђује да су недемократски облици владавине, са становишта књижевности, били богат извор стваралачке имагинације. Парадоксална је чињеница да је у стваралачком погледу политика разних облика репресије над човеком и народима била, у неким примерима, плоднија од оне књижевности која се развијала у демократским системима. Аргумент за ову тврдњу није само у вредности појединих националних књижевних стилова и појединачних остварења, већ најпре у чињеници да је политичка историја људског друштва у знаку антидемократских система владавине: деспотије, тираније, апсолутне монархије, док се демократски системи као практични облици јављају пре 150 година.

Токвилова критичка запажања о америчкој демократији, у којој није било великих књижевних имена, колико их је било у аристократској Француској, може бити од хеуристичке вредности (Токвил 1990: 379–453).

Антидемократска политика националсоцијализма и стаљинизма (комунистичког социјализма) била је изазов за књижевну уметност. У књижевном отпору тоталитарној владавини, рођена су дела непролазне уметничке вредности попут књига *Доктор Фаустус* Томаса Мана, *Архипелаг Гулаг* Александра Солжењичина. Књижевна динамика после Другог светског рата у земљама реалног социјализма обрнуто је пропорционална политичком ограничавању слобода и права. (Подсећам на нека имена: Чеслав Милош, Милан Кундера, Ђерђ Конрад, Михаил Шолохов, Борис Пастернак, Леонид Леонов, Владимир Војнович, Ежен Јонеско, и ретко успешна генерација српских писаца у социјалистичкој Југославији.)

Стваралачки успешан отпор књижевности систему комунистичког социјализма може се доказати уметничким успесима српске књижевности у социјалистичкој Југославији. Разни облици политике као што су *йолићки догађаји* (Први и Други светски рат, Информбиро и Голи оток, стаљинизација после рата), *йолићке личности* (Стаљин, Тито), *йолићке идеје* (социјализам, нација, држава, грађанско друштво) *йолићко деловање*, били су једна од водећих књижевних семантема у српској књижевности. Једна квантитативна и квалитативна анализа књижевних остварења у раздобљу социјализма сигурно би показала да нема писца који бар у једној својој књизи није прихватио стваралачки изазов политике. Подсећам на неколико књижевних дела која су високо оцењена у стручној књижевној

јавности и широј читалачкој публици: *Време смрти*, *Трен 2*, *Кад су цветале њиве*, *Време чуда*, *Гробница за Бориса Давидовича*, *Књига о Милушину*, *Убиство с њредумишљајем* (Аврамовић 2008).

Искуство успешног књижевног одговора на политичке границе који налазимо у српској послератној књижевности не упућује на закључак да велика књижевност мора да има политичка значења. Велика књижевност зависи од руке писца мајстора. Са књижевнотеоријског и књижевнокритичког становишта ништа не обећава да ће политичка књижевност бити и уметничка књижевност.

Дакле, антидемократски системи јавне власти јесу спољна граница књижевним слободама, али не успевају да спрече могућност слободног избора, остваривања и одговорности. Парадоксално, овај облик власти подстиче књижевну уметност на ново откривање света стварности, нове теме и мотиве стваралачког обликовања, на откривање нове форме, нових поступака остваривања естетских вредности.

Књижевне слободе у демократији – да ли су друштвене границе нестале? Друштвени живот у демократији одвија се на два нивоа: 1) систем процедуралних правила помоћу којих се доносе колективне одлуке и 2) ослобађање јавног простора друштва за мишљење и говор. За разлику од антидемократских система, у демократији нема забрана, цензура, прописивања избора животног стила и изражавања. Она рачуна са слободом мишљења, стварања и изражавања.

Демократија као *свољашњи оквир* моћи не дефинише услове књижевног стваралаштва. Да ли је у таквом поретку књижевност досегла царство слободе? Наилази ли и она на неке границе своје слободе?

Књижевност не може да постоји изван друштвеног оквира у коме настаје. Друштвене услове књижевности препознајемо у животној биографији уметника, у установама које омогућавају или ометају књижевни рад, у материјалним и политичким приликама које утичу на књижевно стваралаштво. Текуће прилике у друштву могу бити изазов за стваралачки књижевни израз.

Где су границе књижевне слободе у демократији? Ако књижевно дело садржи више функција (сазнајну, вредносну, образовну, васпитну, хедонистичку, забавну, катарзичну) онда сваки читалац има своје право на начин читања. *Књижевну јудлику* током историје чиниле су различите категорије друштва. Некада је књижевна публика била искључиво из аристократских слојева и уметници су стварали за ту друштвену категорију. У савременом друштву књижевник може да ствара за све чланове друштва, да није мотивисан „референтном групом”. Ове разлике укључују и могућност одбијања или протеста против неког књижевног дела. У демократском поретку нема

политичке и идеолошке инстанце која би штитила забраном неке вредности. Али у овом систему власти делују друштвене групе аутономно организоване, као и разне етничке и верске заједнице које у складу са општим правима могу да критикују или да траже забрану неког књижевног дела. Нико не може да оспори право дела публике да чита на свој начин. Сигурно је једно – слобода књижевника да ствара судара се са слободом дела публике да одбаци, критикује или тражи забрану његовог дела (не тражи држава).

Између књижевног дела и читалаца посредује *књижевни критичар*. Свако књижевно дело подлеже критичкој оцени, у чему су најкомпетентнији они који се тим послом професионално баве. Критичар јавно излаже свој суд о делу и та околност може да утиче на пријем дела код публике и његову читаност. Ако је „дијаграм успеха једне књиге [...] углавном друштвена појава” (Велек, Ворен 1985: 124), онда је део те појаве и књижевни критичар који усмерава однос према вредновању одређеног књижевног дела. Има мишљења да он пресудно утиче на рецепцију књижевног дела.

Тржиште омогућава популарност али и профит. На књижевности се и зарађује. Издавачи књига не само да су љубитељи књиге, већ и људи који живе од издавања и продаје. Дакле, књижевно дело припада и пословном свету, а то може да постави границе стваралаштву. Увек постоји могућност посредника да зарад стицања профита занемари књижевну вредност. У таквим околностима књижевник се суочава са границама свог стваралачког избора: или ће остати доследан својој слободи или ће прихватити захтеве тржишта у демократском друштву.

У Србији се шири једно схватање улоге књижевности (уметности) које не подлеже никаквим ограничењима, а како видимо ни јавним критикама. Поплава вулгарности и порнографије шири се Србијом убрзано. Има оних који нас уверавају да је слобода начин да се угрожавају, заправо разарају моралне, националне и културне вредности које идентитетски значе појединцима, породицама, држави. Да ли јавност има право да заштити неке моралне, националне и културне вредности од оваквих књижевних слобода?

Та деструкција јавног морала је тако силовита да се морамо упитати да ли ће се избрисати разлика између примитивизма и цивилизације, стида и бруталитета, културе и нагона. Цивилизован живот се темељи управо на разлици јавног и приватног морала. Оно што могу да допустим себи у приватном животу мора бити моје право само до границе када почнем да угрожавам другог. Није реч о држави која својим инструментима може да ограничи слободу ширења неких књижевних дела (чак и у Енглеској се држава меша у ову слободу), већ о слободи публике да реагује и протестује на разне начине. Ми видимо да у свим областима друштва тече сукоб

присталица и противника одређених идеја, ставова, дела. Зашто би књижевно уметничко поље друштва било изузето?

Поред државе и јавности, у демократском друштву одређена права и обавезе имају и *културне институције*. Догађа се да неке културне институције не прихватају да одређена књижевна остварења ставе у своје програме. Да ли је то ограничавање слободе уметничког стваралаштва? Књижевно дело одбија издавачко предузеће. То је право институције, при чему се не затвара пут према другим издавачким кућама. Ако једна галерија скине изложбу због протеста публике (догодило се 2013. године, приликом излагања фотографија које приказују Исуса Христа у друштву ЛГБТ особа, да публика протестује; изложба је у Србији изазвала протесте и захтеве за забрану), да ли је то напад на „свети простор апсолутне слободе уметничког стварања”? Наравно да није. Слобода уметника судара се са слободом публике. Чињеница је да државни органи нису забранили нити цензурисали дела о којима је реч. То је право публике (и једне институције културе) да постави границе некој уметности која то, по оцени те институције, није. То је њена слобода одлучивања о уметничком делу. Оно што је битно у том чину свакако је чињеница да нису забрањена у другим институцијама културе. Демократски поредак карактерише плурализам културних институција, а то значи да различито гледају на вредности књижевних и уметничких дела. Ако бисмо забранили једној институцији културе да нека дела прихвати а друга одбије, онда не би било демократског поретка.

Дакле, друштвене границе слободе књижевности у демократији су друштвена свест и институције културе, аутор (самоцензура), књижевна публика, тржиште, књижевни критичар.

Да ли су друштвене границе књижевности у јавном моралу (обичајима, традиционалним вредностима)? Морал као део друштвене свести и норма друштвеног понашања утиче на књижевни и уметнички живот. У великом броју књижевних дела морал је део значењских структура, али истовремено је био спољашњи (читалачки) „цензор” рецепције. Историја књижевности бележи моралне критике дела и писаца. Царски тужилац подиже 1856. године оптужницу против писца роман *Мадам Бовари* због „повреде јавног морала и религије”. Овај и низ других примера показује да књижевност у друштвеном животу није ограђена кинеским зидом, већ је саставни део културе схваћене у ширем смислу речи.

Три српска примера.

Први пример. Народно позориште у Београду је одбило да стави на репертоар представу *Чудесни Синише Ковачевића*. Писац је то овако оценио: „Псовки има у оној мери колико је то у литератури нормално. Да ли ја у 21. веку морам да објашњавам свети простор уметничке слободе” (*Политика*, 27. октобар 2013).

Други пример. Позоришна представа *Кошћана*, редитеља Андраша Урбана, на 59. Стеријином позорју (Нови Сад, 2014) у извођењу суботичког Народног позоришта је типична политичка и национална увреда. Лајтмотив ове представе је реченица „Јебем ти Србију и мене у њој” (Јован Попов: „Србија и Срби, увек исти”, *Печаш*, бр. 323, 2014). Још једна сцена – на дан Ускрса, глумци седе и певају православну молитвену песму, а за то време мргодни Хаџи Тома обавља сексуални чин са својом женом. Или: на стихове Змајеве песме „Српска политика” глумац окружен осталим глумцима десном руком изводи вишеструке нацистичке поздраве; председник општине малтретира Коштанине родитеље, двоје глумаца на зиду исписују графит „Смрт Циганима”! Каква су то значења? Није ли то вређање националног достојанства? Може уметник да са својим присталицама виче колико хоће да је то уметност, право је публике или дела публике да у томе види чисту политичку инструментализацију позоришне представе.

Трећи пример. Роман Светислава Басаре *Конџраендорфин* (Лагуна, 2020). Једна велика група читалаца је у овом роману критиковала моралну, естетску, поетичку димензију. Жестока критика је подстакнута вулгарностима и блађењима стварних, а не фиктивних личности наше културе. Критика је имала морални садржај. На другој страни, неки други читаоци су оценили да се у роману „пласира истина о нашим странпутицама”, а Филип Давид додаје „како другачије писати о нашој средини пуној примитивизма, лажи и лицемерја” („Поигравање стереотипима”, *Полишика*, 9. април 2021).

Поводом критике Басариног романа неки критичари (А. Јерков) тврдили су да „писац има апсолутно право на све ако напише одличну књигу” (а ако је рђава? – З. А.). Шта то значи? Да писац може да пише заштићен од критике и оспоравања са неуметничког становишта? Такав апсолутизам је немогућ. Али и читаоци имају исто право: апсолутно право на одбацивање такве књиге.

* * *

У светом *ѧпросѧору айсолуѧних уметничких слобода* делују три артистичке струје: 1) стварање дела са естетичким идеалом, 2) ангажована уметност (уметност као критика друштва), 3) уметничка дела која инструментализују одређене политичке догађаје или личности, нацију, религију, јавне вредности. Поред уметничке критике, постоји и неуметничка – морална, политичка и друштвена (национална).

Књижевност није *морални* текст. То не значи да је искључена критика са становишта јавног морала. То је право критичара и читалачке публике. Није искључено да морална критика доведе до ограничавања уметничке слободе тако што ће се писци устручавати да обликују оне теме које су изазвале моралну критику.

Друга критика припада *йолийичком* пољу друштва. Заогрнута „свeтим простором слободe књижевност (уметност)“ је слободна да критикује друштвене и политичке појаве, да инструментализује културноисторијско наслеђе (позоришна представа „Зоран Ђинђић“). Политичку критику која не долази из организација и институција, аутори дела спремно дочекују као „напад на слободу уметничког стварања“ или као покушај цензуре. Није спорно да књижевник у свом делу може да уметнички тематизује критику друштвених појава у најширем значењу појма. Али критичар и читаоци такође могу да критикују „ангажована“ значења дела.

Једна појава у књижевности измиче пажњи наше културне јавности. Има књижевника који се ангажују на два начина: уметнички и политички. Јавну критику свог дела именују као напад на уметност и уметника! Општа тврдња је да „прогресивни“ уметници никада нису били миљеници власти, јер је та врста неконвенционалног театра, филма, књижевности, увек тежила да буде критичка и субверзивна. Теза о критичкој и субверзивној уметности отвара врата другој врсти критике према уметности. Напуштање идеала естетског подразумева борбу неестетских уверења, тврдњи, аргумената. Ако је стваралац по саморазумевању прогресиван, критичан, субверзиван, онда мора да очекује критику супротног усмерења. У супротном уметник би имао тапију на неку врсту истине. Та врста ангажоване књижевности настоји да се заодене ауром уметности, тобоже царство лепоте не може да се критикује. Али, то је провидна маска. Нешто неодрживо. То би значило забранити критичко мишљење о измештању дела из поља естетског и пребацавање на терен субверзивног. Када се неуметнички ангажују, без улажења у правац и квалитет њиховог јавног деловања, они се неизбежно суочавају са границама у читалачкој и критичарској рецeпцији. А ту већ излазе из приватне одговорности и улазе у поље оне јавне одговорности за своју реч.

* * *

Како да се друштво (институције и интелектуални слојеви) постави према књижевним делима која садрже увредe јавних моралних, националних и верских вредности? Како одговорити на субверзивност књижевног (уметничког) дела? Како да се постави према идејним струјањима, тачније где да постави своје границе мешања у књижевно стваралаштво (уколико нема те границе нема ни друштва, другости)? Постоји неколико одговора: 1) треба да подстиче праксу књигом против књиге, на неуметничке садржаје реаговати ваљаном критиком; 2) учествовање у јавним дебатама о таквој књижевности; 3) критички анализирати функционизацију друштвених и политичких значења књижевних дела; 4) јавна критика државног финансирања дела са наглашеном инструменталном функцијом

(одвратан *Српски филм* који је забрањен у Шпанији и Великој Британији финансиран је из буџета), што наравно не значи да треба да спречава материјалну подршку из других извора. Дакле, слободна расправа је доступна сваком учеснику у културном и књижевном животу, а у таквој расправи ништа није апсолутно.

Границе на које наилази слобода књижевног стваралаштва разумем на следећи начин. Књижевник увек има слободу да обликује своје дело. Али та слобода се у тренутку објаве дела у јавном друштвеном животу увек укршала, преплитала и сударала са слободама других људи и институција. Слобода књижевног стварања наилазила је у антидемократским и демократским друштвима на друштвене осуде, критике, забране. У првима је реаговала држава својим средствима. У другима се као граница појављују аутор, књижевна критика, тржиште, делови уметничке публике, институције и јавно мишљење. Дакле, може се оштро критиковати, осуђивати (одбацивати од стране појединаца и неких институција) уметнички садржај, а не бити против слободе стваралаштва.

Литература

Аврамовић (2008): З. Аврамовић, *Социологија и књижевности*, Београд: Рашка школа.

Аврамовић (2017): З. Аврамовић, *Социолошко читање књижевности*, Београд: Evro book.

Велек, Ворен (1985): R. Velek, O. Voren, *Teorija književnosti*, Beograd: Nolit.

Токвил (1990): A. Tokvil, *Demokratija u Americi*, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Z. Stojanovića.

Zoran Avramović

Scientific advisor (ret.)

LITERARY FREEDOMS AND SOCIAL BOUNDARIES IN SERBIA

Summary: The paper discusses the absolute freedom of literary (artistic) creation. The difference between general and literary freedom is emphasized. In the second part, different boundaries of literary creation in anti-democratic and democratic systems are pointed out. In anti-democratic systems, it is public authority that sets boundaries of artistic freedom, and in democratic systems it is the readers, critics, market, cultural institutions. It is concluded that criticism, condemnation (rejection by individuals and some institutions) of a literary content in democracy does not mean endangering the freedom of literary creation due to the fact that there are many publishers and cultural institutions. The claim of absolute freedom of creativity is also disputed.

Keywords: freedom, literature, (non)democracy, social boundaries.